

Na deze inleiding stelt de auteur de ontwikkeling van intramurale voorzieningen aan de orde, die ruwweg volgens twee lijnen verliep: de militaire en de civiele gezondheidszorg-voorzieningen. Eenzelfde indeling houdt de auteur aan bij zijn bespreking van de extramurale zorg. Hier wijdt hij een sectie aan de chirurgijnen, die tot de bemanning van de WIC-schepen behoorden, en waaronder zich een groot aantal buitenlanders bevond. Hij contrasteert hun positie met die van de civiele geneesheren, qua opleiding en praktijkvoering, en beschrijft hoe een en ander, middels de wetten en verordeningen van 1816, 1838 en 1874 in toenemende mate onder controle kwam te staan van de overheid, met na 1874 de Geneeskundige Raad als toezichhoudend lichaam. Naast overeenkomsten met de gezondheidswetgeving en haar toepassingen in Nederland, in principe vastgelegd in het zogenaamde concordantie-beginsel, worden tevens de verschillen besproken.

Speciale aandacht wordt in dit verband nog gegeven aan de grote aantallen joodse geneesheren onder de officieren van gezondheid en de civiele geneesheren, en aan de positie van de stadschirurgijn, lange tijd de eerst verantwoordelijke voor zaken van openbare gezondheidszorg, zoals levensmiddelen-controle.

Het laatste hoofdstuk spitst zich volledig toe op de ontwikkelingen in de farmacie, die echter een niet onverwachte overlap tonen met eerder beschreven algemeen medische ontwikkelingen. Duidelijk wordt uiteengezet hoe met het vorderen van de eeuw, de bevoegdheid tot het uitoefenen der 'artsnijmengkunst' meer en meer werd voorbehouden aan de apothekers, zij het nog niet in die exclusieve mate als dat nu het geval is. De apotheken in Willemstad en 'aan de overzijde' (Otrabanda),—drie in 1840 en acht omstreeks 1900—worden besproken wat betreft hun personele bezetting, vaak als familiebedrijven. Ook hier treffen wij meerdere Duitse namen aan, zoals die van de familie Zeppenfeldt.

Interessant is te vernemen hoe de apotheken in hun taakopvatting afweken van hun negentiende-eeuwse equivalenten in Nederland, bijvoorbeeld waar het het verstrekken van 'magische Produkten' betrof (201) of in de nevenactiviteiten die zij ontplooiden zoals het houden van een soort bank (202). Niet vergeten wordt het feit dat de ABC-eilanden zelf medicinale grondstoffen leverden, waarvan vooral *aloë* de landskas spekte.

Hoewel Rutten het boek niet als comparatief werk heeft bedoeld, worden vergelijkingen met de situatie in Nederland, en met die in de de ABC-eilanden omringende gebieden bij herhaling getrokken. Gezien de veelheid van referenties, die Rutten in het boek heeft opgenomen, zal het zijn nut ook als naslagwerk bewijzen. De addenda, zoals een lijst korte biografische notities van geneesheren, apothekers, hospitaalmeesters en handelaren in geneesmiddelen op de ABC-eilanden, zullen een ieder die in Ruttens voetsporen wil treden, zeer tot voordeel strekken.

G. M. van Heteren

A. W. Meeder, *Johan Justus van Toorenenbergen. Meer dan een atleet van historiën* (proefschrift Vrije Universiteit 1988; Kampen: Mondiss, 1988, 268 blz., f35,-, ISBN 90 6651 086 2).

Johan Justus van Toorenenbergen (1822-1903) was Nederlands Hervormd predikant in Elspeet, Vlissingen en Rotterdam, voordat hij in 1880 aan de Universiteit van Amsterdam werd benoemd tot hoogleraar in de geschiedenis van het christendom. Zijn sporen heeft hij in de eerste plaats verdiend als bronnenuitgever. Theologisch gezien behoorde Van Toorenenbergen tot wat nu als

ethisch-irenische kringen wordt omschreven. Zelf duidde hij zijn positie het liefst aan als evangelisch-confessioneel.

De dissertatie van Meeder, waarvan de lengte van de noten die van de eigenlijke tekst (123 bladzijden) minstens evenaart, is rijk aan feiten, maar deze worden in hoofdzaak nevenschikkend gepresenteerd. Het leven van de hoofdpersoon krijgt een chronologische behandeling. De auteur heeft het geheel afgerond met een lijst van de correspondentie van Van Toorenenbergen en met diens bibliografie.

Van Toorenenbergen stond midden in de Nederlandse Hervormde kerk en zou daarom model kunnen staan voor de verwerking van de meest uiteenlopende invloeden tot een eigen nieuwe visie. Zo kwam hij al jong in aanraking met het Réveil, vooral met Da Costa, voor wie hij een kritische bewondering koesterde. Uit zijn toetreding tot de 'christelijke vrienden' blijkt dat Van Toorenenbergen allesbehalve gelukkig was met de uit 1816 daterende organisatie van zijn kerk. Hij onderhield goede relaties met uiteenlopende figuren als Chantepeie de la Saussaye en Kuypers. Tegen de laatste zette Van Toorenenbergen zich ook af, omdat hij verschil wilde maken tussen handhaving van de belijdenis in substantie en naar de letter. Van een krachtige, diepgravende en voortgezette oppositie was evenwel geen sprake.

Binnen het kerkelijk leven toonde Van Toorenenbergen zich actief in de zending, in het Nederlands Bijbelgenootschap en in de pers. Een pakkend spreker was hij niet. Zijn Rotterdamse gemeente, altijd goed voor een ongezouten opmerking, noemde hem 'het lees kabinet'. De theologiestudenten in Amsterdam onderschreven deze opmerking onbewust door te klagen over de gewoonte van hun docent om de volledige inhoud van zijn college op ouderwetse wijze te dicteren.

Als historicus maakte Van Toorenenbergen zich vooral verdienstelijk door het uitgeven van zestiende-eeuwse bronnen, in het verband van de op initiatief van Kuypers opgerichte Marnixvereniging. Groot was zijn aandacht voor Sint Aldegonde zelf en voor de vluchtelingenkerken in Duitsland en Londen. In zijn inaugurele rede preees Van Toorenenbergen een organische geschiedbeschouwing aan die tegelijk genetisch en teleologisch was.

Meeder plaatst deze visie helaas niet in het perspectief van de toenmalige geschiedwetenschap, waarbij deze zo wonderwel aansloot. Het zou interessant zijn om te weten hoe de jonge Van Toorenenbergen, die op de Utrechtse Latijnse school werd verzadigd met de denkbeelden van de verlichte Philip Willem van Heusde en bij diens overlijden een hooggestemde bijdrage aan de studentenalmanak leverde, zich als historicus ontwikkelde ten opzichte van de collegae van de Groninger richting. Van Toorenenbergen eindigde immers als een acribische, erudiete bronnenuitgever, die zich baseerde op uitgebreid archiefonderzoek. Juist vanuit die kennis nam hij, hoewel ook bij hem het modieuze begrip van de organische ontwikkeling hoogtij vierde, de handschoen op tegen de kerkhistorische interpretaties van Kuypers c.s. Hier heeft wellicht de mantel van Fruin, met wie hij ook correspondeerde, gelegen over de toga van Van Toorenenbergen.

Van Toorenenbergen komt uit het boek naar voren als een noest werkende, bekwame, maar kleurloze figuur. Dat is overigens niet de mening van zijn biograaf, die G. Ph. Scheers verwijt, Van Toorenenbergen ten onrechte te hebben gekarakteriseerd als een theoloog van het tweede plan, die 'geen visie geeft die ons bijblijft'. Meeder daarentegen hoort de weerklank van de beginselen van Van Toorenenbergen in de door hemzelf als positief beoordeelde huidige grondslag van de Vrije Universiteit.

Persoonlijk heb ik er geen enkele moeite mee de typering door Scheers tot nader order als raak te beschouwen. Meeder bewijst niet dat Van Toorenenbergen veel meer invloed heeft uitgeoefend

fend op de kerkelijke en wetenschappelijke gebeurtenissen dan tot nu toe werd aangenomen. Daarvoor zou de stof trouwens in een breder kader moeten worden geplaatst dan is gebeurd. De lezer blijft daarom met een gevoel van onbehagen achter.

J. Roelevink

P. Smit, *Artis. Een Amsterdamse tuin* (Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen XXVIII; Amsterdam: Rodopi, 1988, xvi + 392 blz., f45,-, ISBN 90 5183 065 3).

In 1988 bestond Artis 150 jaar. Ter gelegenheid van dit jubileum publiceerde P. Smit, emeritus hoogleraar bio-historie aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, een lijvig werk over de geschiedenis van Nederlands oudste dierentuin. Aangezien over het negentiende-eeuwse verleden van Artis reeds het nodige is geschreven, heeft de auteur zijn aandacht vooral gericht op de relatief weinig bekende periode 1927-1973. Een terechte keuze, zo lijkt het, want juist in deze jaren deden zich ingrijpende veranderingen voor in de organisatie, inrichting en presentatie naar buiten, waardoor de Amsterdamse dierentuin een geheel ander karakter kreeg.

Vanaf de oprichting in 1838 was Artis het eigendom van het zoölogisch genootschap 'Natura Artis Magistra', een particuliere instelling die de gehele inrichting van de tuin moest onderhouden. Artis was toen een exclusieve gezelligheidsvereniging van notabele Amsterdammers die in een fraaie omgeving aangenaam en onder elkaar wensten te vertoeven. Allengs werd het echter steeds moeilijker dit besloten negentiende-eeuwse karakter te handhaven, aangezien het slinkend ledental van het genootschap de zware financiële lasten niet langer meer kon dragen. Overheidssteun werd met andere woorden onontbeerlijk om te kunnen voortbestaan, zeker tijdens de economische depressie van de jaren dertig, toen de schulden zo hoog waren opgelopen dat sluiting van de tuin nabij leek.

De overgang van particuliere financiering naar overheidsfinanciering voltrok zich tijdens het directoraat van A. L. J. Sunier. Deze bekwame en energieke bioloog, die van 1927 tot 1953 de leiding over Artis had, zou men de 'held' van Smits boek kunnen noemen en zijn bewondering voor hem steekt de auteur bepaald niet onder stoelen of banken. Daar zijn dan ook voldoende redenen voor. Niet alleen wist Sunier, in nauwe samenwerking met het genootschapsbestuur, Artis in 1939 door het aangaan van een overeenkomst met gemeente en provincie op het laatste moment van de ondergang te redden, maar ook was hij de man die de tuin met zeer veel moed, doorzettingsvermogen en vindingrijkheid door de uiterst moeilijke jaren van de Duitse bezetting wist te loodsen. Het hoofdstuk waarin de lotgevallen van Artis tijdens de tweede wereldoorlog beschreven worden (133-211), is trouwens het interessantste van het hele boek. Op boeiende wijze wordt uiteengezet voor welke uiteenlopende problemen het bestuur en de directie zich in deze jaren geplaatst zagen en welke, vaak originele oplossingen zij daarvoor aandroegen. Kwesties als de anti-joodse maatregelen en de *Arbeitseinsatz*, het verblijf van onderduikers in de tuin, het bezoek in oorlogstijd en de toenemende schaarste aan dieren, bouwmaterialen, brandstof en vooral voedsel passeren daarbij de revue. De laatstgenoemde problemen behoorden overigens na mei 1945 niet meteen tot het verleden. Slechts moeizaam en na verloop van enige jaren kwamen de zaken weer op gang. Ook tijdens deze periode van wederopbouw onderscheidde Sunier zich door zijn inventiviteit en vasthoudendheid.

Over Suniers opvolger E. F. Jacobi, directeur van 1953 tot 1973, is Smit veel minder uitvoerig.